

ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ КРИЗИ ВІЙСЬКОВИХ НАБОРІВ У РИМСЬКІЙ АРМІЇ В II СТ. ДО Р. Х.

У статті розглянуто проблему трансформаційних процесів в системі соціально-економічної організації римської армії в II ст. до Р. Х. У ході дослідження проаналізовано головні причини кризи традиційного «цензового» військового устрою, розкрито основні шляхи та практики її подолання. Виявлено та охарактеризовано вплив цих процесів на подальший розвиток збройних сил Риму.

Ключові слова: римська армія, «цензовий» військовий устрій, матеріальне забезпечення, ветеранське землеволодіння, професіоналізація армії.

Після перемоги у II Пунічній війні римська держава цілковито домінувала у Західному Середземномор'ї. Погляди нобілітету тепер були спрямовані на Схід, а жага подальшого збагачення та завоювання нових територій стрімко зростала. Водночас відчутною проблемою, на противагу цим тенденціям, стала глибока втома широких мас плебсу від безперервних війн¹. Ідеологічне підґрунтя, що обґрунтовувало необхідність війни та подальшого розгортання загарбницької політики, втратило економічну складову у своєму підкріпленні². Так, доки війни проходили на території самої Італії, квіріти, абсолютна більшість з яких були дрібними та середніми землевласниками, охоче поєднували свою господарську діяльність (враховуючи сезонність) із війною з сусідами. Але з розширенням географії військових дій, що вийшли далеко за межі Апеннінського півострова, значна частина громадян відчувала на собі все більше обтяження (Liv., XXXI, 6; XXXIV, 56). Тривалий відрив від господарства загрожував розоренням, а військової здобичі не завжди вистачало на покриття витрат, що були пов'язані із тривалою відсутністю власника господарства³. Зауважимо, що у II ст. до Р. Х. самі умови віддаленості театрів воєнних дій унеможлилювали регулярне оновлення військових контингентів. Тобто можна говорити про зміну самого характеру війни, що еволюціонувала від сезонних щорічних сутичок до повномасштабних військових кампаній, що тривали роками.

Труднощі при комплектуванні легіонів найбільш докладно описані у третій та четвертій декадах праці Тіта Лівія. На особливу увагу заслуговують два епізоди: тяжкий набір до македонської армії (Liv., XLIII, 14) та масове народне невдоволення, спричинене опором військовим наборам (Liv., епіт., XLVIII; LV). Гарно ілюструє цю тенденцію набір для війни з кельтиберами, що описаний Полібієм (Pol., XXXV, 4). Типовою практикою стає затримання демобілізації діючих підрозділів (Liv., XXXIV, 56), що інколи переростало у військові повстання (Liv., XXXII, 3).

Вирішення проблеми комплектування армії вимагало від нобілітету консолідованих заходів із довгостроковою перспективою. Але єдиної більш-менш чіткої програми із цього питання так і не було вироблено. Процес розорення дрібних та середніх землевласників протягом II ст. до Р. Х. обумовив гостру кризу у римській військовій системі, що базувалась на цензовому принципі⁴. Так, реформа Гая Марія стала логічним завершенням невирішеності цілого комплексу протиріч, що вже не узгоджувались із новими соціально-економічними реаліями часу. Єдиною доволі чіткою лінією, що була спрямована на вирішення цих викликів, очевидно, була діяльність Гракхів. Їхнє аграрне законодавство обумовило значне збільшення

кількості дрібних господарств квіритів, що позитивно відбилося на загальній кількості військовозобов'язаних громадян. У 131 р. до Р. Х., на відміну від перепису 125 р. до Р. Х., цензом

зафіксовано збільшення приблизно на сімдесят тисяч громадян⁵. Але успіх аграрного законодавства був тимчасовим, і доволі обмежено призупинив обезземелення. Невдовзі нові закони, прийняті після 121 р. до Р. Х., а також *lex agraria* 111 р. до Р. Х. зробили цей процес незворотнім.

Однак за відсутності єдиної програми в середовищі нобілітету можна говорити про реалізацію певних напрямків державної політики Риму, що мали на меті призупинити процес обезземелення значної маси квіритів та інші прояви кризи римської *civitas*. Розуміння загрози знекровлення армії обумовило неодноразове зниження цензу для військовозобов'язаних протягом II ст. до Р. Х. За Тітом Лівієм, мінімальний майновий ценз для служби у війську коливався в діапазоні від дванадцяти з половиною до одинадцяти тисяч ассів (*Liv.*, I, 43). За Полібієм, найнижчий ценз дорівнював чотирьомстам драхам (*Pol.*, VI, 19), що було еквівалентом приблизно чотирьох тисяч ассів. Очевидно, в період написання праці Полібія ценз вже був значно знижений. Водночас труднощі у комплектуванні легіонів римляни намагались компенсувати постійним збільшенням чисельності військових контингентів союзників. З періоду Другої Пунічної війни та після її закінчення співвідношення коливалось від 1:2 (на один легіон римлян – два легіони союзників) до 1:1. Свідченням цього є повідомлення Тіта Лівія (*Liv.*, XXIX, 15) про 12 латинських колоній, що повинні були: «подвоїти найбільшу кількість піхотинців, яку вони давали з тих пір, як вороги вступили в Італію, і надати 120 вершників, можна замість одного вершника – трьох піхотинців (*quantum quaeque earum coloniarum militum plurimum dedisset populo Romano ex quo hostes in Italia essent, duplicatum eius summae numerum peditum daret et equites centenos uicenos; si qua eum numerum equitum explere non posset pro equite uno tres pedites liceret dare*)». Співвідношення 1:2 можна бачити в 200 р. до Р. Х., коли на два легіони римського війська консул наказав союзникам надати чотири легіони (*Liv.*, XXXI, 8; XXXVII, 2). В 197 р. до Р. Х. консули отримали кожний по одному легіону разом з союзним військовим контингентом по 4 тис. піхотинців і 300 вершників для кожного (*Liv.*, XXXIII, 26). В 180 р. до Р. Х., за свідченням Джерел (*Liv.*, XL, 36), консули отримали: «цілком нове військо: по два римських легіони з кіннотою і звичайну кількість латинських союзників, 15 тисяч піхотинців і 800 вершників (*novus omnis exercitus consulibus est decretus, binae legiones Romanae cum suo equitatu, et socium Latini nominis quantus semper numerus, quindecim milia peditum, octingenti equites*)». З союзних латинських общин набирались війська, що служили у завойованих провінціях (*Liv.*, XXXII, 1; XXXIII, 26), а також на флоті (*Liv.*, XXXV, 20; XXXVI, 3). Але інтенсивний процес залучення союзників не міг тривати довго, людські ресурси латинських общин виснажувались, що призвело до скорочення військовозобов'язаного населення в Італії (*Liv.*, XXXII, 2)⁶. Тривала служба, що розорювала рядових громадян латинського права, у поєднанні із процесами обезземелення та появою великих латифундій значно скоротила число потенційного резерву для наборів солдат. Деякі господарства так і не відновились від репресій та конфіскацій з боку римлян після Другої Пунічної війни (*Liv.*, XXVI, 34; XXVII, 3).

Заслуговує на увагу також практика заохочення солдат до продовження служби на добровільній основі. Розрахунок у цих випадках робився на воїнів, які вже втратили зв'язок із землею та не прагнули повернутися до мирного життя⁷. Надія на збагачення за рахунок воєнної здобичі створювала альтернативну перспективу. Прикладом є комплектування легіонів для війни з Філіппом V Македонським, а також для військової кампанії проти Антіоха III, про що Тіт Лівій (*Liv.*, XXXVII, 4) зазначає наступне: «До п'яти тисяч добровольців, як римлян, так і союзників, – ті, що відслужили своє під командуванням Публія Африканського, прибули до консула, коли той виходив із Риму, і записалися до його війська (*ad quinque milia uoluntariorum, Romani sociique, qui emerita stipendia sub imperatore P. Africano habebant, praesto fuere exeunti consuli et nomina dederunt*)». А також (*Liv.*, XXXI, 8): «Сульпіцію, якому випало на долю вести нову і, як передбачалося, славу війну, дозволили набрати, скільки зможе, добровольців серед воїнів Сципіона, що повернулися із Африки, – брати когось із них у нове військо проти їхньої волі заборонили (*Sulpicio, cui nouum ac magni nominis bellum decretum erat, permissum ut de exercitu quem P. Scipio ex Africa deportasset uoluntarios, quos posset, duceret: inuitum ne quem militem ueterem*

ducendi ius esset)». Охочих продовжити службу із розрахунком збагатитись від військової здобичі в ході римської експансії на Схід ставало все більше (Liv., XLII, 32): «Ліциній долучив до новобранців і старих воїнів з центуріонами, які записувались добровільно, тому що бачили, як розбагатіли ті воїни, що служили в Першу Македонську війну і в часи війни з Антіохом в Азії (Licinius ueteres quoque scribebat milites centurionesque; et multi uoluntate nomina dabant, quia locupletes uidebant, qui priore Macedonico bello aut aduersus Antiochum in Asia stipendia fecerant)». Для заохочення воїнів до участі у нових війнах виплачувався подвійний *stipendium* (Liv., XXXVII, 59; XXXIX, 7), а також збільшувались їхні тріумфальні подарунки. Так, замість декількох десятків ассів, що було характерним для попереднього періоду, Публій Корнелій Сципійон у день свого тріумфу роздав воїнам із здобичі по 400 мідних ассів (Liv., XXX, 45), що було порівняно великою сумою (Pol., II, 15).

Тріумфальні грошові нагороди мали зростаючу динаміку (Plut., Cato. M., 10; Liv., XXXI, 20; XXXIV, 46) і згодом почали виплачуватись вже у срібних динаріях (Liv., XXXVII, 59): «Воїнам роздали по 25 динаріїв, центуріонам вдвічі більше, а вершникам втричі (*militibus quini uiceni denarii dati, duplex centurioni, triplex equiti*)». Це перший із відомих тріумфів, де гроші виплачували сріблом, надалі ця тенденція буде закріплена (Liv., XXXIX, 7; XLV, 40)⁸. Серед засобів агітації до продовження військової служби була також практика забезпечення ветеранів землею, що відзначена нами окремою публікацією. Об'єктивно пов'язаним з цим процесом був ще один напрямок у сфері спроб зупинення масового розорення рядових квіритів. Мова йде про заснування колоній для забезпечення неіснуючих громадян землею⁹. У 90-х рр. II ст. до Р. Х. це були території, конфісковані у общин «зрадників» після Ганнібалової війни¹⁰. З джерел нам відомо: «виведені були колонії римських громадян в Пуетоли, Вольтури і Літери по триста осіб у кожній. Також ще в Салери та в Буксент (*Coloniae ciuium Romanorum eo anno deductae sunt Puteolos Uolturnum Litternum, treceni homines in singulas. item Salernum Buxentumque coloniae ciuium Romanorum deductae sunt*)».

Наступний період колонізаційної політики, за свідченням джерел, припадає на початок 70-х рр. II ст. до Р. Х. (Liv., XXXIX, 55; XL, 29; 34): «Мутина і Парма в цьому році також були колонізовані переселенцями із числа римських громадян. По дві тисячі осіб було поселено в кожній колонії, на території, що нещодавно належала бойям, а ще раніше етрускам. У Пармі переселенці отримали по вісім югерів кожен, а в Мутіні – по п'ять (*eodem anno Mutina et Parma coloniae ciuium Romanorum sunt deductae. bina milia hominum in agro, qui proxime Boiorum, ante Tuscorum fuerat, octona iugera Parmae, quina Mutinae acceperunt*)»¹¹. У подальшому через відсутність вільних земель в Італії виведення колоній припинилося до 20-х років II ст. до Р. Х., коли Гай Гракх відновив політику колонізації за рахунок заснування римських поселень в провінціях¹².

Отже, зниження цензу, спроби вирішити проблеми комплектування армії за рахунок союзників, збільшення грошової винагороди воїнам і нагородження їх землею для збільшення кількості добровольців із збереженням цензового принципу, а також обмежена політика виведення колоній виявилися безперспективними. До самого кінця II ст. до Р. Х. усі розглянуті вище заходи мали досить епізодичний характер, проводилися недостатньо послідовно, а їхній вплив на армію був переважно короточасним. У цілому ж становище з набором воїнів продовжувало залишатися важким. За відсутності єдиної програми в середовищі римського нобілітету можна говорити про реалізацію лише окремих напрямків в державній політиці, що, проте, не мали системного характеру.

¹ Lintott A. W. Imperial Expansion and Moral Decline in the Roman Republic // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. – 1972. – Vol. 21. – N. 4. – P. 637.

² Див. перш за все Кузищин В. И. Генезис рабовладельческих латифундий в Италии (II в. до н. э. – 1 в. н. э.). – М., 1976. – 267 с.

³ Утченко С. Л. Римская армия в I в. до н. э. // ВДИ. – 1962. – № 4. – С. 31–32.

- ⁴ Тянава М. О наборе солдат в Римской республике (II в. до н. э.) // Труды кафедры всеобщей истории Тартуск. ун-та. – 1970. – № 1. – С. 91–92.
- ⁵ Rich, J. The supposed Roman manpower shortage of the later second century BC // JRS. – 1983. – Vol. 32. – P. 329–330.
- ⁶ Salmon E. T. Rome and the Latins: II // Phoenix. – 1953. – Vol. 7. – N. 4 – P. 134–135.
- ⁷ Тянава М. К вопросу о возникновении постоянной армии в Римской республике // Труды кафедры всеобщей истории Тартуск. ун-та. – 1970. – № 1. – С. 74–75.
- ⁸ Crawford M. Money and Exchange in the Roman World // The Journal of Roman Studies. – 1970. – Vol. 60. – P. 47–48.
- ⁹ Smith R. E. Latins and the Roman Citizenship in Roman Colonies: Livy, 34, 42, 5–6 // The Journal of Roman Studies. – 1954. – Vol. 44. – P. 18.
- ¹⁰ McDonald A. H. Rome and the Italian Confederation (200–186 B.C.) // The Journal of Roman Studies. – 1944. – Vol. 34. – № 1. – P. 12–13.
- ¹¹ Salmon E. T. Roman Expansion and Roman Colonization in Italy // Phoenix. – 1955. – Vol. 9. – N. 2. – P. 74.
- ¹² Salmon E. T. Roman Colonisation from the Second Punic War to the Gracchi // The Journal of Roman Studies. – 1936. – Vol. 26. – Part 1. – P. 66–67. Також див. Abbott F. F. The Colonizing Policy of the Romans from 123 to 31 B. C. // Classical Philology. – 1915. – Vol. 10. – N. 4. – P. 365–380.

В статье рассмотрены основные причины кризиса традиционной «цензовой» военной организации, изучены попытки его преодоления. Процессы изменения социального состава римской армии исследованы в системе причинно-следственных связей, что обусловили дальнейшее реформирование военной организации Рима.

Ключевые слова: римская армия, «цензовый» военный строй, материальное обеспечение, ветеранское землевладение, профессионализация армии.

The article deals with transformational processes in social and economic organization of the Roman army in the II century B.C. The author analyses the main preconditions of the crisis in the traditional «census» military organization. The article is devoted to the implementation of new solutions and improvement of social structure of the Roman army.

Keywords: the Roman army, «census» military organization, material support, land ensuring for veterans, professionalization of the Roman military.